

Марк ГОЛЬБЕРГ

ІВАН ФРАНКО І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СЛАВІСТИКИ

Відомо, що в певні періоди та чи інша наука відчуває потребу переосмислити свої методологічні засади, по-новому підійти до оцінки фундаментальних понять, доповнити і розширити їх. Велику роль у цьому процесі відіграє звернення до історії науки, співвіднесення її із сучасними потребами, визначення продуктивних елементів її історичного розвитку. Йдеться не про модернізацію історії, а про нове її прочитання – реінтерпритацію. Кожне явище культури має свій **інтерпритаційний потенціал**, який набуває якнайповнішого розкриття, вступаючи в контакти, у діалог з новими історико-культурними контекстами.

Історія науки є не лише її пам'яттю, а й її епістеміологічною лабораторією. Г.Лейбніц писав: “У світі є річ важливіша за найпрекрасніші відкриття – це знання методу, яким їх зроблено”¹. З цього вислову випливає ряд висновків. Основний з них полягає у тому, що саморефлексія – суттєва сторона розвитку науки. Йдеться про ті шляхи, якими наука приходить до певних відкриттів. Власне рефлексія і змушує звертатися до історіографічних проблем, зокрема до питання про місце даної науки у житті суспільства, у складній і динамічній системі культури.

На початку 90-х років минулого століття у статтях “Літературне відродження полудневої Русі і Ян Коллар” та “Слов'янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер” Іван Франко писав про зв'язок історії славістики з розвитком політичних взаємин між слов'янськими народами. Він підходив до цієї проблеми з позиції глибокого історизму, відзначаючи її складність і суперечливість. Каменярь вважав, що становлення славістики і її розвій багато в чому залежали від того, який зміст вкладався в поняття **слов'янська взаємність, слов'янська спільність**. Ця спільність є незаперечною реальністю, але ж вона по-різному проявляє себе на різних етапах історії. Взаємини між слов'янським народами були складними і суперечливими, їх аж ніяк не можна розглядати як суцільну ідилію. Мали місце й процеси інтеграції й дезінтеграції. Спільність не виключала гострих конфліктів, які не можна замовчувати або зводити до рівня “домашнього спору”, як це зробив О.Пушкін у вірші “Клеветникам России”. Ці конфлікти слід ґрунтовно вивчати, всебічно висвітлювати. Але необхідно бачити, що в кінцевому рахунку перемагало почуття спільності та слов'янська солідарність, яка з такою силою виявляла себе у часи великих історичних випробувань. Одним з них були балканські події 70-х років, про які багато писав Франко.

У питанні про слов'янську спільність Франко виступив як продовжувач традицій славістичної науки і суспільної думки епохи національного відродження, зокрема чеських і словацьких будителів Й.Добровського, Й.Юнгмана, Я.Коллара, П.Й.Шафарика, які, розвиваючи ідею Й.Г.Гердера, розглядали слов'янські культури у їх нерозривному зв'язку. Вони були не лише дослідниками слов'янських культур, а

¹ Очерки теории и истории науки. М., 1983. С.268.

й їх творцями. Біля витоків наукової славістики стоїть і Адам Міцкевич як автор курсу історії слов'янських літератур².

У процесі розвитку славістики визначилися дві точки зору, два підходи до неї. Один із них суто філологічний – його прибічники вважали, що славістика є синонімом поняття **слов'янська філологія**. На початку ХХ ст. І.В.Ягич так і назвав своє фундаментальне дослідження: “История славянской филологии”³. Щоправда, зміст праці Ягича був ширший за її назву, в ній йшлося також про питання, що виходили за межі історіографії, мовознавства та літературознавства, і торкалися історії культури, суспільної думки. Дещо пізніше філологічне розуміння славістики відстоював і М.Мурко⁴, хоча сам був славістом широкого профілю і вивчення фольклору, літератури і мови слов'ян завжди пов'язував з дослідженням історії, тих історичних обставин, у яких розвивалася слов'янська культура.

Основи другої концепції розвитку слов'янознавства були закладені чеськими будителями й А.Міцкевичем. Прихильники цього погляду включали до славістики історію, право й етнографію. У становленні такої точки зору велику роль відіграли такі вчені, як П.Гулак-Артемівський, О.Бодянський, І.Срезневський, П.Прейс, В.Григорович. Цю концепцію можна назвати загальнокультурологічною. Саме вона і нині визначає зміст і сутність слов'янознавства. Проте ще недавно, зокрема, на I, II, і IV з'їздах славістів, робились спроби повернутись до суто філологічного трактування славістики.

У 1958 р. автор цих рядків був учасником IV з'їзду славістів, який відбувся у Москві. Цей з'їзд відновив перервану Другою світовою війною традицію великих славістичних форумів і мав велике значення для розвитку певних галузей слов'янознавства. Водночас очевидна вузькість його наукової концепції, оскільки на ньому були представлені лише філологи. Між тим досвід показував, що славістика не є лише філологічною дисципліною, що вона повинна включати у себе увесь комплекс гуманітарних і соціальних дисциплін. Уже на наступних з'їздах славістів, починаючи з п'ятого, належне місце зайняли й історичні, й історико-культурні дослідження. Підкреслюю: широке розуміння славістики передбачає розгортання міждисциплінарних і комплексних досліджень, а отже, співпрацю спеціалістів різних галузей.

Тут виникає ще одна проблема: чи можна зводити славістику лише до вивчення етнічної та культурної спільності слов'янських народів, до дослідження взаємин між слов'янськими народами й їх культурами? Таке вивчення є одним із важливих аспектів славістичних студій, але обмежуватися ним аж ніяк не можна. Дослідження слов'янської спільності, міжслов'янських взаємин невіддільне від вивчення окремих слов'янських культур у всій їх неповторності і самобутності. З другого боку, слід враховувати і те, що слов'янські народи вступають у взаємини і з іншими учасниками історико-культурного процесу. Таким чином, сучасна славістика вивчає мову, історію і культуру слов'янських народів у всіх їх проявах, взаємини між цими народами і внесок кожного з них і слов'янства загалом у скарбницю загальнолюдських цінностей.

² *Смоховска-Петрова В.* “Славянските литератури” на А.Міцкевич и основни въпроси на славянското сравнително литературознание // Проблеми на сравнителното литературознание. София, 1978; *Batowski H.* Mickiewicz jako badacz słowiańszczyzny. Wrocław, 1956; *Batowski H.* Przyjaciele słowianie. Warszawa, 1956.

³ *Ягич И.* История славянской филологии. СПб., 1910.

⁴ *Murko M.* K diskusii o sjezdach slovanskych // Slavia. 1937/1938. R. XV. S.311–313.

Коли йдеться про слов'янську спільність, маємо на увазі рівноправність народів й їх культур. Тут немає “старших” і “молодших” братів, “малих” і “великих” народів. Як тільки якийсь народ починає вивисувати себе над іншим, виникає загроза слов'янській спільності. При розмові про слов'янські взаємини не слід забувати важливих положень Франка про діалектику національного й інтернаціонального (не будемо боятися цього слова, але повернемо йому справжній смисл). За Франком, як точно відзначила Т.Панько, усвідомлення українськими людьми себе історичною єдністю, народом, нацією йшло в парі з бажанням утвердити себе в контексті інших народів шляхом примноження своєї культури іншими надбаннями⁵.

Міждисциплінарні і комплексні дослідження набули в наш час широкого розвитку і у природничих, і у соціальних і гуманітарних науках. В.І.Вернадський, розмірковуючи над історією і перспективами розвитку науки, писав: “...Зростання наукового знання ХХ ст. швидко стирає межі між окремими науками. Ми все більше спеціалізуємось не за науками, а за проблемами. Це дає змогу, з одного боку, надзвичайно заглиблюватися у досліджуване явище, а з другого – розширювати охоплення його з різних точок зору”⁶. Наведу ще висловлювання іспанського філософа і культуролога Х.Ортеги-і-Гассета: “Не можна, щоб науки зберігали свою замкненість і незалежність”⁷. Славістичні дисципліни збагачували одна одну не лише фактами, а й методично і методологічно. Адже “міждисциплінарні перетинання виявляються, як правило, точками зростання науки загалом, пунктами її розімкнення як у часі – в майбутнє, так і в “просторі” – в просторі культури”⁸.

Логіка розвитку науки найчіткіше простежується у творчості тих учених, які визначили основні тенденції її розвитку і відобразили їх у своїх працях. У цьому відношенні діяльність Франка-славіста становить особливий інтерес. Він, як зазначалося, використовував досягнення сучасної йому славістичної науки і разом з тим набагато випереджав свій час, заклавши основи того підходу, який утвердився в наступних славістичних дослідженнях, особливо в плані методики і методології.

У своїх працях Іван Франко охопив історію і культуру усіх слов'янських народів від давнини до сучасної йому епохи. Джерела, до яких він звертався, були різноманітними, торкалися різних сторін, різних проявів слов'янського життя. Вони висували перед вченим питання про контекстуальний підхід, про застосування різних дослідницьких прийомів і методів. Особливості досліджуваних об'єктів, логіка їх всебічного вивчення неминуче вели до використання принципів комплексності, міждисциплінарності. Візьмемо хоча б дослідження Франком кирило-мефодіївської проблеми: він вивчає всі її аспекти, розглядає діяльність Кирила і Мефодія як лінгвіст, літературознавець, історик, як культуролог – блискучий, неперевершений майстер комплексного дослідження. Ще один приклад – розвідка Івана Франка “Іван Вишенський і його твори”. Вона є показовою у багатьох відношеннях. Постає видатного полеміста протягом багатьох років привертала увагу Каменяра як митця і вченого. Як поет він створив прекрасний образ видатного культурного діяча України; життя Вишенського дало Франкові привід для глибоких роздумів про долю творця, який не зміг втілити в

⁵ Панько Т.І. Мова і нація в естетичній концепції Івана Франка. Львів, 1991.

⁶ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. М., 1988. С.73.

⁷ Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. М., 1991. С.7. Попів.: *Kula W. Rozważania o historii.* Warszawa, 1956.

⁸ Визгин В.П. Культура – знання – наука // Наука и культура. М., 1984. С.54.

життя свої гуманістичні ідеали. Як учений, Франко дослідив основні етапи творчого шляху Вишенського, усі його твори, вписавши їх у широкий загальнослов'янський і загальноєвропейський контекст.

Історія комплексних і міждисциплінарних досліджень має одну важливу особливість, яку варто вивчати також у плані психології творчої особистості. Вчений, як правило, йде до таких досліджень від певної науки, конкретного об'єкта вивчення. Вже сам предмет виводить його за межі "своєї" проблематики. Та з Франком справа виглядає складніше. По-перше, він поєднував у собі митця, вченого, громадського і політичного діяча. Літературно-художня, наукова, публіцистична і громадська діяльність у нього нерозривно пов'язані між собою. По-друге, для Франка характерний **універсалізм**, широкий підхід до історії й сучасності, розуміння дійсності в усіх її проявах, у складних взаємозв'язках її сторін і граней. Універсалізм Франка проявився і у нерозривному зв'язку пізнання і діяльності. Художня творчість і наукова праця Франка невіддільні від його культуротворчої діяльності. Як славіст, він багато зробив для зміцнення культурних взаємозв'язків між слов'янськими народами. По-третє, як науковець він поєднував у собі і літературознавця, і фольклориста, і етнолога, і етнографу, і мовознавця, і філософа, й історика, і політолога. Це означає, що він був культурологом у найглибшому і найширшому розумінні цього слова. Мені ще доведеться повернутися до цього питання. Відзначаючи багатогранність зацікавлень Франка, широту його творчих обріїв, різносторонню діяльність взагалі і в галузі славістики зокрема, я маю на увазі не енциклопедизм, а саме **універсалізм**. Енциклопедизм означає широту і глибину знань; **засвоєння** здобутків культури. Універсалізм пов'язаний з тим, що на основі цього засвоєння створюються **нові** цінності. Він передбачає **творчу активність** особистості. У зв'язку з цим згадаємо обставини, за яких з'явилися перші виступи Франка із славістичних питань.

Франко жив у колишній Австро-Угорщині, до складу якої входили і поневолені слов'янські народи. Він бачив, яка величезна роль культури у формуванні національної самосвідомості. Сама дійсність поставила перед ним питання про зв'язок розвитку культури і національно-визвольних рухів. Значний вплив на становлення і розвиток Франка-славіста мали також балканські події 1875–1878 рр. Відомо, що одним з перших його виступів з цієї проблематики були "Літературні письма". Балканські події висунули перед Франком ті проблеми, над якими він буде працювати у наступні роки. В першу чергу, це питання про відповідальність діяча культури за долю народів та завдання, що стоять перед ним⁹.

Славістичні праці Франка умовно можна поділити на такі групи:

1) дослідження, де головним об'єктом є явища літератури, мови або словесного фольклору; будучи за предметом свого вивчення філологічними, вони, проте, виходять за межі філології і включають у себе загальнокультурологічну проблематику;

2) праці, присвячені історії, етнографії, політології, філософії; в них явища розглядаються в широкому контексті, в річищі загальнославістичної проблематики;

3) студії, в яких культура розглядається як єдине ціле, а не окремі її аспекти.

Надзвичайно цікавим є те, як Франко розглядав питання про завдання і методологію окремих наук, що входили до славістичного комплексу. Звичайно, найбільше уваги у цьому зв'язку він приділяв літературі. Згадаймо: "Історія українського літературного і духовного життя була віддавна улюбленим предметом моїх дослі-

⁹ Гольберг М.Я. Іван Франко та українсько-сербські культурні зв'язки. Львів, 1981.

джен»¹⁰.

У статті «Етнологія й історія літератури» Франко так визначив завдання історика літератури: «...Історик літератури мусить бути істориком цивілізації свого народу і історію літератури повинен розглядати як частину, і то дуже значну, хоч і не єдину історії цивілізації»¹¹. Цю думку вчений розвинув у наступних працях, зокрема у статтях «Задачі і метод історії літератури», «Метод і задача історії літератури», а також у першій частині «Історії української літератури». При цьому Франко завжди враховував специфіку красного письменства. Франко виділяв два аспекти вивчення літератури. З одного боку, розгляд літератури в контексті культури; з другого – вивчення внутрішніх закономірностей мистецтва слова, його специфіки. Це проявилось і в його працях про слов'янські літератури. Франко наголошував: «...Нові вчені намагаються вловити й передати духовну фізіономію доби з її добрими і слабкими сторонами, досліджують певні жанри творчості від найскромніших початків, від перших імпульсів і джерел аж до найпишнішого розквіту і далі до занепаду, а скоріше до переходу в інший рід творчості. І обсяг дослідження став більшим, і саме дослідження поглиблено, вдосконалено»¹².

У зв'язку з цим доречно згадати іншого вченого, старшого сучасника Івана Франка, який зробив чималий внесок у розвиток славістики, – маю на увазі академіка О.Веселовського. У своїх працях Каменяр часто звертався до нього, відзначав, що цей дослідник «має найбільше заслуг у великій галузі порівняльного дослідження літератури»¹³. Завершуючи свою вступну лекцію з історії літератури 5 грудня 1870 р., О.Веселовський відзначав: «Історія літератури в широкому смислі цього слова – це історія суспільної думки, наскільки її виражено у русі філософському, релігійному й політичному і закріплено словом. Якщо, як мені здається, в історії літератури слід звернути особливу увагу на поезію, то порівняльний метод відкриє їй в цій більш тісній сфері зовсім нове завдання – прослідкувати, яким чином новий зміст життя, цей елемент свободи, що припливає з кожним новим поколінням, просякає старі образи, ці форми необхідності, у які неминуче відливається будь-який попередній розвиток»¹⁴.

Незважаючи на відмінності між Франком і Веселовським, ці вчені мали чимало спільного. Насамперед у галузі славістики вони часто працювали над однаковими темами, вивчали слов'янські літератури у їх взаємозв'язках і у взаєминах з європейськими (щоправда, Веселовський підходив до цієї проблеми з позиції фахівця романно-германської філології, Франко ж розглядав її в першу чергу як україніст і славіст). Обидва вчені на матеріалі слов'янських літератур розв'язували фундаментальні питання літературознавства, культурології загалом, відкривали такі сторони історико-літературного й історико-культурного процесу, які до них не висвітлювались іншими західноєвропейськими вченими¹⁵. І Веселовський, і Франко розглядали літературу у нерозривному зв'язку з іншими проявами життя народів. Долучення творів слов'янських літератур до характеристики європейського і світового культурного

¹⁰ Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. К., 1976–1986. Т.29. С.80.

¹¹ Там само. С.278.

¹² Там само. С.276.

¹³ Там само. Т. 30. С.623.

¹⁴ Веселовський А.Н. Историческая поэтика. М., 1989. С.41.

¹⁵ Горский И.К. Александр Веселовский и современность. М., 1975. С.185–198; Руда Т.І. Іван Франко – дослідник слов'янського фольклору. К., 1974. С. 23–24.

процесу робило його розуміння повнішим, масштабнішим і глибшим. Це повинно бути важливим уроком для сучасних дослідників: не можна досліджувати світової літератури чи всесвітньої історії, не беручи до уваги ролі в них слов'янських народів.

Стрижнем наукових праць Франка взагалі, з питань славістики зокрема, була культура, або, за словами самого Франка, “витвори духовного життя даного народу”¹⁶. Вивчаючи Франкові праці, ми неминуче доходимо висновку про необхідність розширити коло наук, що входять до славістичного комплексу. Якщо ці науки об'єднані поняттям культури, то виникає питання, що повинно лежати в основі цього об'єднання? Зараз загальноприйнятими стали поняття **стилю культури** й картини світу. Визнано, що кожна культура має лише її властивий стиль мислення¹⁷. Стилетворчим фактором, началом, що об'єднує усі компоненти стилю, є філософія. Перефразовуючи відомий афоризм Цицерона, можна сказати, що філософія є душею культури. Вона синтезує у собі усі сфери духа, усі аспекти діяльності людини. Гегель називав її “епохною, схопленою в думці”, розглядав як вираз цілісної системи культури¹⁸. Франко торкався питання про особливості філософії слов'янських народів. І хоча він цю тему спеціально не висвітлював, у нього є цікаві висловлювання про філософські напрями, які виявили себе протягом історії слов'янства. Ось лише два приклади.

Розглядаючи притчу про багатих, Франко звертався до вчення богомилів. Це ж питання він розглядав і в першій частині “Історії української літератури”, й у деяких інших працях. Висловлювання Франка про богомільський рух заслуговують на серйозну увагу, тим більше, що вони не були предметом спеціального вивчення. Багато уваги дослідник приділяв богомільським апокрифам. Релігійно-філософські погляди Франко вивчав у широкому європейському контексті як явище своєрідне, самотнє і водночас таке, що містить характерні риси середньовічної філософії.

Інший приклад. У статтях про слов'янське національне відродження йдеться і про філософські основи національно-визвольних рухів, про те, яке розуміння національної культури виявили ті чи інші діячі. Можна було б навести й інші приклади.

В основі праць Франка, в тому числі його славістичних досліджень, лежить певний **образ культури**. Цей образ Франко розвивав, доповнював, але завжди розглядав культуру як динамічну, складну і, якщо висловлюватись сучасною мовою, багатоконпонентну цілісність. Розширював Каменяря і своє розуміння методики і методології вивчення такої складової частини культурного комплексу, як література і мистецтво. Тут необхідно згадати працю “Із секретів поетичної творчості”, яка значно поглиблює не лише літературознавчу, а й взагалі культурологічну концепцію Франка. Він відчув глибоку потребу розвинути тезу про специфічність літератури, мистецтва. Франко додав до висловлюваних ним положень нові, надзвичайно важливі, зокрема з царини поетичної творчості й сприйняття мистецтва. Але це аж ніяк не заперечувало думок Франка про вивчення літератури в контексті культури.

Питання про культурологічне вивчення літератури має довгу й цікаву історію, висвітлення якої не входить зараз у моє завдання. Зазначу лише, що діяльність Франка вписується у широкий контекст історії світової науки. Одним із засновників культурологічної науки був Й.Г.Гердер, діяльність якого постійно перебувала в полі зору І.Франка. Значний внесок в утвердження культурологічного підходу в

¹⁶ Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.29. С.277.

¹⁷ Устогова Е.Н. Стиль научного мышления как культурологическая проблема. М., 1984. С.126–137.

¹⁸ Гегель Г.В. Лекции по истории философии. Т.1 // Гегель Г.В. Собр. соч.: В 14-ти. т. Т.9. М., 1932. С.54.

І.Франка. Значний внесок в утвердження культурологічного підходу в літературознавстві зробила мадам де Сталь. Не відмовляючись від історичних критеріїв, вона стверджувала, що розвиток і стан мистецтва відображає суспільне буття людей. Варто згадати також Ф.Р.Шатобріана, який пояснював особливості тієї чи іншої культури її національними й історичними витоками. Ці тенденції розвинулись у діяльності культурно-історичної школи, яка проголошувала принцип історизму як основу у підході до досліджуваних явищ, виступала проти нормативізму й догматизму. Культурно-історична школа має незаперечні заслуги, які неодноразово відзначав й І.Франко, хоча й вказував на певну її однобічність. Для Франка важливими були питання цілісності і системності культури, специфічність кожного з її компонентів. Між тим, як зазначав він у рецензії на книжку М.Мурка “Geschichte der ältern südslawischen Literatur”, у представників культурно-історичної школи вивчення літератури перетворювалося у загальну історію культури, ототожнення природного і соціального; нерідко ігнорувалась особистісний фактор¹⁹. Франко поєднав соціологічне вивчення літератури із вивченням її специфіки, її естетичної сутності. Такий метод він застосовував також при вивченні слов’янських літератур і фольклору.

Гуманітарні науки вимагають методичного плюралізму. Це положення необхідно враховувати й у славістичних дослідженнях. У зв’язку з цим варто зупинитися на такій обставині. Культурно-історична школа не була суто літературознавчою, вона мала й загальногуманітарне значення. Один з її позитивних моментів полягав у тому, що вона багато уваги приділяла питанню ролі і місця історичної науки в гуманітарному комплексі. Без історії не можна пізнати духовного життя суспільства – така одна із засад культурно-історичної школи. Разом з тим стверджувалась єдність історії й культури. Проте тут виявилася певна суперечність, пов’язана з недооцінкою суб’єктивного фактора в історичних і культуротворчих процесах. На це вказував Франко у ряді своїх праць, зокрема у рецензії на нарис історії південнослов’янських літератур М.Мурка.

Характер прояву творчої особистості у різних галузях культури не однаковий. Але навіть в одній із них, окремо взятій, на різних етапах розвитку особистість проявляє себе по-різному. Наприклад, розвиток літератури пов’язаний саме зі зростанням в ній особистісного начала. Цілком зрозуміло, що не можна у цьому плані з однакових позицій оцінювати фольклор і середньовічну літературу, з одного боку, і твори красного письменства нового часу – з другого. Цим керувався, зокрема, академік О.М.Веселовський. Його праці про народну творчість і середньовічну літературу написані зовсім в іншому ключі, ніж дослідження, присвячені Відродженню і Новому часу. Працюючи над здійсненням грандіозного задуму створення історичної поетики, Веселовський постійно удосконалював свою дослідницьку методику, урізноманітнював підхід до аналізованого матеріалу. З яким тонким проникненням у світ творчої особистості написано його праці про Петрарку, Боккаччо і особливо Жуковського!

Франко теж завжди керувався тим, що методика дослідження, крім усього іншого, залежить також від характеру матеріалу, до якого звертається вчений. Досить по-

¹⁹ Косиков П.А. Зарубежное литературоведение и теоретические проблемы науки о литературе // Зарубежная эстетика и теория литературы. М., 1987. С.13–16; Гольберг М.Я. Иван Франко і сучасне культурологічне вивчення літератури // Иван Франко і національне відродження. Тези доповідей наукової конференції. Львів, 1991. С.96–98.

рівняти хоча б його праці про давню і нову літературу. У всіх працях Франка присутній широкий **культурологічний контекст**. Він, як уже зазначалося, не раз вдавався до виразів “духовне життя народу”, “духовний розвій”. Це було для нього синонімом культури у широкому розумінні цього слова. Кожне явище історії й культури Франко розглядав у широкому контексті. З його праць випливає висновок: жодне явище не може бути зрозумілим, якщо його сприймати ізольовано, поза умовами існування і розвитку. Сучасна наука виходить з того, що основною рисою наукового розуміння є включення досліджуваного явища у якнайширший смисловий контекст. І в цьому Франко суголосний сучасній науці, яка вважає контекстуальний підхід однією з основних методологічних засад гуманітарних наук.

Наприкінці XIX– у XX ст. в розвитку цих наук виявилися тенденції, які притаманні також слов’янознавству. Це, по-перше, зростання ролі історичних досліджень у співдружності гуманітарних наук. По-друге, перетворення історичної науки значною мірою в історію культури. По-третє, зростання антропологічного фактора в історичних і гуманітарних дослідженнях загалом²⁰. Нарешті процес взаємного обміну між гуманітарними науками продовжується. Зараз ми знову повертаємося до визначення їх як наук про дух і духовність, про духовне життя людини і суспільства, врешті-решт – про культуру, про вияв прагнень і змагань народів. Нагадаю вислів нашого сучасника Л.Февра: “Історія – наука про людину...”²¹. В полі зору історика “повинно бути все, що причетне до людини, виходить від неї, виражає її, свідчить про присутність, діяльність, смаки, потреби і способи існування людини”²². Йдеться про місце людини у Часі і Просторі історії і культури, про те, що має бути основою комплексних гуманітарних досліджень.

Увага до духовної культури, до відтворення способу мислення людей минулого дає змогу розкривати людинознавчу сутність історії, суб’єктивну, психологічну сторону історичного процесу²³. Підкреслюю, що увага до антропологічного фактора об’єднує нині гуманітаріїв, сприяє створенню комплексної науки про людину і культуру. Якщо історики є прихильниками історичної антропології, то літературознавці стверджують, що “твір є явищем антропологічним”, вводять навіть поняття **“антропологія текст”**²⁴. Все це має безпосереднє відношення до визначення завдань славістичної науки. Нагадаю у зв’язку з цим, що Франко поділяв науки на фізичні й антропологічні.

У вступі до першої частини “Історії української літератури” Франко, вказуючи на культурологічне вивчення літератури, зазначав: “В найширшому розумінні цього слова література – се збір усіх духовних виплодів чи то якогось одного народу (національна література), чи то більшої групи народів й усього людства (всесвітня література), зложених у людській мові”²⁵. Широке розуміння культури, своєрідний синтез гуманітарних дисциплін пов’язані з поняттям історичної поетики,

²⁰ Гуревич А.Я. Вопросы культуры и историческая поэтика // Историческая поэтика: Итоги и перспективы изучения. М., 1986.

²¹ Февр Л. Бой за историю. М., 1991. С.6.

²² Там само. С.509.

²³ Гуревич А.Я. Вопросы культуры и историческая поэтика; Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии. 1988. № 1.

²⁴ Panas W. Interpretacja strukturalno-semiotyczna // Zagadnienia literaturoznawczej interpretacji. Wrocław, 1979; Гольберг М. Антропология художнього твору // Людина і мистецтво в гуманістичних вимірах. Львів, 1997. С.56–61.

²⁵ Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.40. С.7.

розробленим і обґрунтованим О.Веселовським. Ідея історичної поетики сприяє здійсненню того двоєдиного завдання, про яке йшлося: розгляду художньої літератури в контексті культури і вивченню її специфіки, іманентних законів розвитку. У плані історії науки можна в певному розумінні ставити питання про парадигмальний характер ідеї історичної поетики. Це означає, що її підготовлено усім ходом розвитку гуманітарних наук. У цьому зв'язку можна говорити і про І.Франка. В одних випадках він суголосний Веселовському і подекуди незалежно від нього доходить тих самих висновків. У інших посилається на нього, погоджуючись з одними його положеннями і полемізуючи з другими. Підкреслюю ще раз: історична поетика була своєрідним науковим узагальненням. Вона увібрала в себе і слов'янський матеріал.

Поняття історичної поетики синтезувало досягнення культурології, етнографії, етнології, літературознавства. Говорячи про культурологічний смисл історичної поетики, відомий історик А.Я.Гуревич писав: “За моїм глибоким переконанням, багато вирішальних проблем гуманітарного знання упирається саме в необхідність розробки історії й теорії культури. Історія культури виростає у наш час у комплексну дисципліну, в межах якої відбувається зустріч по суті всіх наук про людину від психології до демографії, від етнології до літературознавства. Але цю взаємодію неможливо розуміти як просте об'єднання результатів відокремлених галузей знання. Історія культури є базисом сучасних гуманітарних досліджень”²⁶. Згадаємо ще раз про універсальність Франка, діяльність якого охоплювала всі науки про культуру як цілісність. Франко був одним із тих, для кого завдання синтетичного підходу до проблем культури визначало пафос усієї їх діяльності.

Пошуки Франка відобразили основні тенденції розвитку світової науки. Вже у ХХ ст. голландський історик і культуролог Й. Хейзінга писав: “Історія – це духовна форма, у якій культура звітує про своє минуле”²⁷. Він же називав культуру носієм історії²⁸. Сучасний філософ зазначає: “Завдяки культурі я можу переживати людську історію як свою власну, оскільки культурна предметність постає в моєму уявленні як історично усталена”²⁹. Якщо уважно прочитати праці Франка під кутом зору тієї проблеми, про яку щойно йшлося, можна побачити глибину Франкового історизму, його невгасиму увагу до проблеми зв'язку історії і культури. Нагадаю лише два приклади – праці “Іван Вишенський” та “Слово о Лазареве воскресенні”, які поряд з іншими дослідженнями Франка є зразками гуманітарних досліджень. Ці праці, зокрема, знову повертають нас до проблеми взаємин між окремими складовими частинами славістичного комплексу, що взаємно збагачують одна одну. У цьому відношенні характерні проблеми джерелознавства і текстології.

Як відомо, текстологію визначають як допоміжну філологічну дисципліну. Власне, так вона і формувалася, однак у процесі її розвитку стало очевидним, що вона має значення і для інших гуманітарних наук. Виявилось, що текстологія може розв'язувати й серйозні теоретичні питання. До цього часу мало уваги звертали на те, що Франко був визначним текстологом і багато займався проблемами критики текс-

²⁶ Гуревич А.Я. Вопросы культуры и историческая поэтика С.55.

²⁷ Тавризян Г.М. О.Шпенглер, Й.Хейзінга: две концепции кризиса культуры. М., 1988. С.188.

²⁸ Там само. С.204.

²⁹ Босенко А. Реквием по нерожденной красоте. К., 1992. С.63.

ту, зокрема на слов'янському матеріалі. Він неодноразово підкреслював важливість вдумливої, аргументованої критики джерел, копіткої текстологічної праці. У статті “Задачі і метод історії літератури” Франко писав: “Чистота тексту – це перша заповідь критики”³⁰. На його думку, текстологія невіддільна від культурологічного вивчення історії літератури. Звичайно, у Франкових працях ми не знайдемо тої термінології, якою користуються текстологи в наші дні. Але методика його текстологічної праці не застаріла. Академік Д.Ліхачов пише: “...Добрий текстолог зобов’язаний широко “охоплювати” предмет свого вивчення. Чим більше він притягає відомостей із палеографії, археології, літературознавства, мистецтва й ін., – тим більш переконливі висновки він робить, тим незаперечнішими будуть його обудови”³¹. І ще: “Щоб відновити історію тексту пам’яток, текстолог повинен бути й істориком, і літературознавцем, і мовознавцем”³². І як підсумок: “Історія тексту твору найтіснішим чином пов’язана з історією літератури, з історією суспільної думки і не може розглядатися ізольовано”³³. Йдеться про текст як явище культури. Саме так розглядав цю проблему Іван Франко. Вимоги сформульовані Д.С.Ліхачовим, впливають із логіки розвитку науки. Без перебільшення можна сказати, що праці Франка задовільняють ці вимоги. Зроблене ним, скажімо, в галузі кирило-мефодіївської текстології і на сьогодні залишається глибоко повчальним. Важливо, що розв’язання текстологічних завдань Франко поєднував із вивченням життя тексту, його функціонування у різних середовищах, у різних історичних умовах.

Текстологія давала Франкові змогу будувати дослідження на надійному джерельному фундаменті. Джерелознавчій базі філологічних й історичних досліджень він приділяв велику увагу. І тут його підхід до проблеми, його дослідницька методика заслуговують на найпильнішу увагу дослідників. Ось кілька прикладів.

У 1903–1905 рр. Франко опублікував рецензії на праці польських учених О.Брюкнера і К.Потканського з кирило-мефодіївського питання. У них він висловив важливі методологічні положення.

О.Брюкнеру належить велика кількість праць з кирило-мефодіївського питання³⁴. У деяких з них Франко знаходить цінні факти, важливі думки, проте окремі положення польського історика він вважає апіорними, безпідставними, слабо аргументованими. Особливо гострій критиці піддає Каменяра працю Брюкнера “Mystifikationen. I. Die Wahrheit über “Slavenpostil” und ihre Wirken...”: “...Ся праця різала вухо славистів (навіть не слов’ян) своїми незвичайно гострими осудами, кинутими на особи, діяльність і всю історичну роль тих мужів, у яких слов’янський світ привик і досі бачити не лише святих, але також зачиначів і батьків слов’янської освіти, слов’янського самопізнання”³⁵. Франко дорікає Брюкнеру, що той не приділив уваги критиці тексту, текстологічній проблематиці.

Одну з методологічних і методичних настанов у рецензії Франко формулює так: “Усюди, а особливо там, де... дослідник не вносить нових матеріалів, але силкується із старих і відомих вичитати те, чого досі не вичитували з них інші, результат залежить у першій лінії від методу, яким його осягнуто. Тільки той метод, що найбільше

³⁰ Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.41. С. 14.

³¹ Ліхачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.). М., 1962. С.28.

³² Там само. С.27.

³³ Там само. С.52.

³⁴ Кирило-Методиевска енциклопедия. Т.1. София, 1985. С.243–245.

³⁵ Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.35. С.379.

відповідає вимогам обережності, найменше грішить апріорністю та суб'єктивним забарвленням, дає запоруку тривкості та наукової вартості осягненим здобуткам³⁶. Виходячи з цього, про розвідку Брюкнера Франко писав: “Се праця тенденційна, подиктована апріорним осудом, угрунтованим не на наукових висновках, а на особистих симпатіях та антипатіях автора”³⁷. Один із суттєвих недоліків рецензованої праці, на думку вченого, впливає з того, що Брюкнер не приділив уваги проблемам текстології, критики тексту: “Справи авторства, редакцій, можливих пізніших вставок і поправок автор не доторкається зовсім”³⁸.

Ті ж проблеми методики досліджень, зокрема критики тексту, Франко розглядає у рецензії на працю К.Потканського “Konstantyn i Metodyusz”. Відзначивши певні переваги К.Потканського над О.Брюкнером, Франко проте зауважує, що “метод їх обох у головній суті однаковий: замало критики джерел, а забагато суб'єктивно-психологічного міркування”³⁹. І далі: “Хоч і як приємно читати працю д.Потканського по сердитих та злобних і позбавлених історичної перспективи нападах проф. Брюкнера, все ж таки треба сказати, що та праця не дає ані пластичного образу обох братів та їх діяльності, образу, який би твердо врзувався в пам'ять і лишився в ній як дійсний здобуток історичного синтезу, ані, з другого боку, не вводить читача в наукову робітню історичного аналітика, не дає йому поняття про ту скомпліковану критичну працю, якої вимагає таке повне зрозуміння великих дійових моментів, до яких, без сумніву, належить також поява великих слов'янських первовчителів Кирила і Мефодія”⁴⁰. У цих словах висвітлено і велику позитивну програму, яка і досі зберігає свою актуальність. Йдеться про значення текстології, яка допомагає створити надійну основу для історичних і філологічних досліджень. Цієї програми дотримувався Франко у своїх славістичних працях, зокрема в таких, як “Варлам і Йоасаф”, “Святий Климент у Корсуні”, “Слово о Лазареве воскресенні”.

Відомо, що джерело починає говорити по-новому тоді, коли уміємо поставити йому нові, нетрадиційні питання⁴¹. Але щоб вступити у діалог з джерелом, потрібно дати йому належну оцінку, визначити його вартість, встановити справжній вигляд. І тут на допомогу приходять текстологія.

Франко багато уваги приділяв текстології середньовічних літератур, зокрема слов'янських. Пам'ятки слов'янського середньовіччя він розглядав у широкому європейському контексті. Це давало йому змогу глибше розв'язувати питання про місце того чи іншого слов'янського пам'ятника у європейській культурі.

Текстологічні студії Франка пов'язані з порівняльним і історико-контекстуальним вивченням літератури. У праці “Варлам і Йоасаф” читаємо: “Щоб як слід зрозуміти значення повісті про Варлама і Йоасафа в загальній історії літературній, досить буде хоч поверхово кинути оком на її мандрівку по літературах цивілізованих народів”⁴².

³⁶ Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.35. С.380–381.

³⁷ Там само. С.381.

³⁸ Там само. С.383.

³⁹ Там само. С.395.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Гуревич А.Я. Что такое исторический факт? // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1963.

⁴² Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 30. С.417.

Франко розглядає **функціонування** тих чи інших творів, окремих їх компонентів у різних історичних умовах. Відомо, що кожне явище культури є не лише даністю, а й функцією; починаючи жити, воно стає **фактором** історико-культурного розвитку. У праці про “Варлама і Йоасафа” багато уваги приділено життю відомого твору (йдеться про переклади і переробки) і на слов’янському ґрунті – у Чехії, Польщі, Сербії, Україні, Росії. Франко поєднує текстологічний аналіз кожного варіанту, кожного списку з порівняльним і водночас досліджує життя твору як явища культури. Йдеться про трансформацію першоджерела, про те, як на його основі створювалися нові явища культури. Зазначу, що у праці “Варлам і Йоасаф” дані блискучі зразки порівняльного аналізу. Розглядаючи у додатку до цієї праці твір “Притча о богатых из болгарских книг”, Франко зауважує, що розповсюдження болгарських книг “показує, як не раз широко розгалужувались і глибоко сягали духовні впливи від народу до народу, від століття до століття і як обережно, детально та широко треба вести дослідження у цій галузі, щоб досягти найвірогідніших результатів”⁴³. Порівняльна методика була надійним інструментом в руках Франка. Тут маємо ще один його важливий урок. Славіст повинен розглядати досліджувані явища як складову частину світової культури. **При всій специфічності** славістика є частиною загальної історії і теорії культури. Це стосується її складових частин: лінгвістики, літературознавства, фольклористики, історії, етнографії, філософії.

Принагідно слід відзначити такий момент: Франкові характеристики багатьох явищ, скажімо, середньовічних слов’янських літератур чи західноєвропейських літератур, підтверджуються сучасною наукою. Порівняємо, наприклад, розділи про Анастасія Бібліотекаря із праці Франка “Святий Климент у Корсуні” і монографії І.Голенищева-Кутузова про середньовічну літературу Італії. Сучасний дослідник пише: “Для історії культури слов’янських народів особливо цікавим є його переклад з грецької про віднайдення мощів св.Климента, написаної Кирилом із Салонік, просвітителем слов’ян. На відомостях, поданих Анастасієм Бібліотекарем, значною мірою ґрунтуються наші знання про те, як було перекладено слов’янські євангелія Кирилом і літургічні тексти – Мефодієм”⁴⁴. Ця теза звучала і у праці Франка. Збіг є тим більш показовим, що Франкова праця була Голенищеву-Кутузову невідомою. Незалежно один від одного обидва дослідники застосували текстологічно-порівняльний метод.

І.Франко приділяв велику увагу питанням порівняльного вивчення літератури, культури загалом. Оскільки порівняльну методика найбільше розроблено у літературознавстві, фольклористиці, етнографії, лінгвістиці, історики повинні враховувати досягнення цих наук. Тут знову виникає проблема міждисциплінарних досліджень. Йдеться, як писав уже в наші часи Люсьєн Февр, “не лише про запозичення понять, хоч інколи і воно є необхідним. Але насамперед про запозичення методів і духу дослідження”⁴⁵.

Звичайно, порівняльні історичні дослідження мають свою специфіку, але і тут вони повинні бути спрямовані на показ того спільного, що зближує слов’янські народи, і водночас того, що визначає самобутність і своєрідність кожного з них. Йдеться не про те, щоб об’єднати розділи про історію і культуру різних слов’янських народів під одним “дахом”. Суть справи у порівняльно-типологічному вивченні тих історичних і історико-культурних процесів, що відбувалися у слов’янських країнах. Тут вар-

⁴³ Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.30. С.65.

⁴⁴ Голенищев-Кутузов И.Н. Средневековая литература Италии. М., 1972. С.163.

⁴⁵ Февр Л. Бой за историю. М., 1991. С.20.

то згадати міркування Д.Ф.Маркова про співвідношення між працями країнознавчого й

історико-порівняльного, міждисциплінарного плану. Історико-порівняльні дослідження ведуть “до встановлення закономірностей історичного й історико-культурного процесу в міждисциплінарних рамках”⁴⁶.

Щоб порівняльне вивчення було аргументованим, глибшим, воно повинно мати надійну джерелознавчу базу, спиратися на ґрунтовне знання історіографії досліджуваної проблеми. І в цьому Франкові уроки є повчальними. Він завжди виходив з того, що історіографія становить один із наріжних каменів наукової праці. Варто вивчити не лише джерельну, а й історіографічну базу його праць. Показовий у цьому плані шостий розділ праці про Варлама і Йоасафа, де йдеться про дослідження над змістом і джерелом цього твору.

Дослідження Франка містять цікаві й ґрунтовні висловлювання з питань історії слов'янознавства, характеристики основних напрямів у розвитку славістики, її представників. У працях з історії світової славістики розділи про Франка-славіста повинні бути одними з центральних. На сьогодні написані лише невеличкі розвідки з цієї проблеми⁴⁷. Як не парадоксально, але в наш час методичні й методологічні уроки, які випливають із діяльності Франка в галузі слов'янознавства, вивчені ще не достатньо.

Розв'язуючи історіографічні проблеми славістики, ми ставимо питання і про роль традиції у розвитку науки. Під цим кутом зору Франко-славіст постає перед нами як діяч нового типу, що здійснив синтез традицій слов'янського національного відродження, досягнень академічної науки і найпрогресивніших філософських і соціальних ідей свого часу⁴⁸. Принагідно слід зазначити, що у працях Франка містяться глибокі, яскраві і надзвичайно місткі характеристики слов'янських будителів, які заклали основи нових національних слов'янських культур.

Щоразу перед нами відкриваються все нові й нові грані Франкової діяльності у галузі слов'янознавства. Підтверджується стара істина: “Читати – це означає перечитувати”. Наш діалог з Франком триває і буде тривати. Великий вчений закликає нас не замикатися у межах однієї, окремо взятої спеціальності, а продовжувати утверджувати єдність славістики як співдружності гуманітарних наук, все повніше і глибше розкривати її потенціал, її людинознавчий зміст.

⁴⁶ Марков Д.Ф. Сравнительно-исторические и комплексные исследования в общественных науках. М., 1969. С.25.

⁴⁷ Руда Т.І. Иван Франко – дослідник слов'янського фольклору. К., 1974; Санцевич А.В. Франко Иван Яковлевич // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. М., 1979.

⁴⁸ Гольберг М.Я. Иван Франко та українсько-сербські культурні зв'язки. Львів, 1981.